

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

RAMİLƏ MİSİRƏN qızı NƏSİRƏVƏ

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ MÖRFOLOJİ
ÜSULLARIN TİPOLOGİYASI

5704.01– Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **İlham Mikayıl oğlu Təhirov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Amil Müzəffər oğlu Cəfərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Bakı Slavyan Universiteti Ümumi və rus dilçiliyi kafedrası

Müdafiə « _____ » _____ 2017-ci il saat _____ - da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik Institutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115,V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik Institutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « _____ » _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

S.Y.Məmmədova

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son iyirmi ildə Azərbaycan dilçiliyində xarici dillər ilə Azərbaycan dilinin müqayisəli-tipoloji aspektdə tədqiqatlarına maraq artmışdır. Bu meyilin əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, müstəqillik qazandıqdan sonra beynəlxalq miqyasda istər diplomatik, siyasi iqtisadi, istərsə də ictimai, elmi-mədəni sahələrdə dünya dövlətləri ilə əlaqələr yaranmışdır. Digər əsas səbəb isə xarici dillərin tədrisində, müxtəlif profilli, o cümlədən elektron lüğətlərin tərtibində və ana dilinin qohum olmayan dillərlə müqayisəli, tutuşdurma və kontrastiv üsulda araşdırılmasıdır.

Müdafiyə təqdim edilən bu tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının morfoloji üsulu deyil, məhz kompleks şəkildə morfoloji üsullarından bəhs edilir. Buraya morfoloji qoşulma, reduplikasiya, inkorporasiya və konversiya üsulları aid edilir. Bizim fikrimizcə, sadalanan bu üsullar bir sıra dillərdə leksik, sintaktik və ya leksik-sintaktik üsullar kimi təsnif olunmalarına baxmayaraq, morfoloji üsulun digər üsullarla kombinə edilmiş formalarıdır. Onlar tarixən morfemlərin iştirakı ilə formalaşmış, müasir dövrdə də bir çox dillərdə morfoloji üsulun bir sıra keyfiyyətlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Tədqiqat işi müxtəlif sistemli dillərin söz yaradıcılığının tipoloji araşdırılması baxımından aktual sayılır. Kifayət qədər dil materialları üzərində araşdırılaraq morfoloji üsullar hərtərəfli izah edilir və morfoloji üsulların müxtəlif sistemli dillərdə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin aşkar olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, tədqiqat zamanı morfoloji üsulların müqayisəli şəkildə müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında nəzərdən keçirilərək onların oxşar və fərqli cəhətlərinin araşdırılması mövzunun aktuallığını bir daha təsdiqləyir.

Dissertasiyada bunlarla yanaşı müqayisə olunan dillərdə qrammatik anomaliyalara da geniş yer ayrılır. Çünki xarici dilin və ana dilinin fonoloji, morfoloji və sintaktik quruluşunda, eləcə də leksik sistemin əsas tipoloji xüsusiyyətləri barədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədqiqatların və təsvirlərin olmasına böyük ehtiyac duyulur. Bu baxımdan xarici dilin və ana dilinin ayrıca götürülmüş səviyyələrinin həm ümumi tipinin, həm də tipoloji cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi olduqca vacib və aktual problemdir.

Tədqiqat işində, müxtəlif sistemli dillərdə mövcud qrammatik anomaliyaların araşdırılması bir çox mübahisəli məsələlərin işıqlandırıl-

ması baxımından aktual hesab edilir. Belə ki, dillərdə müşahidə olunan qrammatik anomaliyaların tipoloji baxımdan tədqiqi zamanı əldə edilən elmi nəticələr gündəmdə olan bir sıra aktual problemlərin həllində öz töhvəsini verə bilər.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində mövcud morfoloji üsullar vasitəsilə dilin ayrı – ayrı səviyyələrində yaranan dil vahidləridir. Bunlar müxtəlif sistemli dillərdə fərqlənən kateqoriyaların formalaşmasında morfoloji üsulların oxşar və fərqli cəhətlərilə səciyyələnir.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialı əsasında morfoloji üsulların müqayisəli təhlili və bu yolla alınmış nəticələrin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri

— müxtəlif sistemli dillərin söz yaradıcılığında morfoloji üsulların rolu və mövqeyini müəyyənləşdirmək;

— müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında morfoloji üsulları tədqiq etməklə onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkar etmək;

— morfoloji qoşulma, konversiya, apofonasiya hadisələrinin dildə ifadə vasitələri və qrammatik göstəricilərini müqayisə etmək;

— müxtəlif sistemli dillərdə ayrı–ayrı kateqoriyaların formalaşmasında morfoloji üsulların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək;

— müxtəlif sistemli dillərdə qrammatik anomaliyalarını müqayisə metodu ilə araşdırmaq;

— müzakirəyə qoyulan məsələ ilə bağlı olaraq xarici dilin öyrənilməsində yaranan çətinlikləri müəyyənləşdirmək.

Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı və z i f ə l ə r yerinə yetirilir:

— ilk növbədə tədqiqata cəlb olunacaq mövzuları, məsələləri dəqiqləşdirmək, müqayisə edilən dillərin materialları əsasında təhlil obyektini müəyyən etmək;

— morfoloji üsulların mahiyyətini açıqlamaq;

— tədqiqata cəlb olunmuş hər bir dilin sistem və strukturunda, səviyyələrində, morfoloji üsullarla bağlı, eləcə də qrammatik formalarında mövcud olan istisnalar, anomaliyalarla bağlı tədqiqat işlərinin xülasəsini vermək;

— müxtəlif sistemli dillərin materiallarını qarşılaşdıraraq onların müqayisəli təhlilini aparmaq;

— nəzəri materialın təhlilində oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirərkən qohum (ingilis-rus) və qohum olmayan (Azərbaycan dili)

dillər üzrə morfoloji üsulların təsnifatını tərtib etmək;

— müşahidə olunan qrammatik anomaliyaların, istisnaların genetik, yaxud tipoloji mahiyyət daşıdığını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqata cəlb olunmuş materiallar üzərində müqayisəli-tutuşdurma və təsviri metod ilə təhlil aparılmışdır. Bununla yanaşı dissertasiyada tarixi-müqayisəli metoda da müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat zamanı nəzərdən keçirilən elmi-nəzəri ədəbiyyatlar, müxtəlif tədqiqat işləri belə əsas verir ki, bu dissertasiya işində ilk dəfə olaraq müxtəlifsystemli dillərdə morfoloji üsullar kompleks şəkildə tipoloji baxımdan, araşdırılmış, müxtəlifsystemli dillərdə mövcud olan qrammatik anomaliyaların, qaydalardan istisnaların tutuşdurma metodu ilə müqayisəli təhlili verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müxtəlifsystemli (Azərbaycan,ingilis,rus) dillərində morfoloji üsullar, morfoloji qoşulma, konversiya, apofonasiya hadisələrinin dildə ifadə vasitələri, onların qrammatik göstəriciləri, eləcə də qrammatik anomaliyaların müqayisəli təhlili aparılır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işində əldə edilmiş nəticələrin müxtəlifsystemli dillərin sistem və struktur xüsusiyyətləri, dilin ayrı-ayrı səviyyələrində mövcud olan ifadə vasitələrinə dair tədqiqat işlərində, dilçilik tipologiyası və dil univesaliləri ilə bağlı araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

İşin nəticərindən nəzəri qrammatika, dillərin müqayisəli tipologiyası üzrə mühazirə kursları, dərs və metodik vəsaitlərin tərtibi üçün istifadə etmək olar.

Dissertasiyada müdafiyyə aşağıdakı müddəalar təqdim olunur:

1. Müxtəlifsystemli dillərin söz yaradıcılığında morfoloji üsullar səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir;

2. Dildə ayrı-ayrı kateqoriyaların formalaşmasında mühüm rol oynayan morfoloji üsulların oxşar və fərqli cəhətləri mövcuddur;

3. Morfoloji qoşulma, konversiya, apofonasiya kimi hadisələr özünəməxsus ifadə vasitələri və qrammatik göstəricilərə malikdir;

4. Müqayisə edilən dillərin qrammatik quruluşunda mövcud anomaliyalar istisna təşkil edir.

Tədqiqat materialı. Tədqiqat işində Azərbaycan, ingilis və rus dillərində yazılan əsərlərdən, izahlı və ikidilli lüğətlərdən seçilmiş illüstrativ materiallardan istifadə olunur.

Dissertasiyanın apobasiyası. Dissertasiyanın məzmunu üzrə

müxtəlif elmi konfranslarda məruzələr edilmiş, tədqiqatın əsas müddəalarını əhatə edən 8 məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodu, təqdim olunan nəzəri müddəalar, işin elmi yeniliyi, onun nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Müxtəlifsystemli dillərdə morfoloji üsulların tədqiqi” adlandırılan və altı bölmədən ibarət olan birinci fəslində morfoloji üsulların müxtəlifsystemli dillərin materialları əsasında yazılan tədqiqat işləri və dilçi alimlərin söylədikləri fikirlərin geniş şərhı verilir.

Söz yaradıcılığı leksika və qrammatika ilə sıx bağlıdır. Lakin bununla bağlı, bu sahədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir çox tədqiqatçılar bunu sırf leksikologiya ilə əlaqələndirir¹. Biz bu fikirlə razılaşmaya bilmərik. Çünki dildə yeni yaranan söz artıq leksik vahid olmaqla dildə mövcud olan qrammatik kateqoriyanın vahidinə çevrilir. Bu fakt özü - özlüyündə söz yaradıcılığının leksik-qrammatik prosesi kimi ikili xüsusiyyətindən irəli gəlir. Y.Seyidov bu barədə belə yazır: “Ənənəvi olaraq, söz yaradıcılığı leksikologiyanın mövzusu kimi qəbul edilib və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin üsulları kimi söz yaratma formalarından bəhs edir”².

V.V.Vinoqradov söz yaradıcılığından bəhs edərkən M.V.Lomonosov, F.F.Fortunatov, A.Boduen de Kurtune, V.A.Boqoroditski, L.V.Şerba, A.A.Potebnya və başqalarının adını çəkməklə qeyd edir ki, M.V.Lomonosovla başlanan ənənəyə uyğun olaraq, rus dilçiliyində söz yaradıcılığı qrammatikaya, yəni morfolojiyanın şöbəsinə daxil edilir³.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 2. Фонетика и морфология. ч. I, Москва, Изд-во АН СССР, 1952, 543 с., с. 172; Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.; Изд-во АН СССР, 1940, 203с., с. 43;

² Seyidov Y. Əsərləri. IX cild, 15 cildə, Bakı, “Bakı Universiteti”, 2010, 672 s., s. 26.

³ Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. Москва, «Наука», 1975, 558 с., с. 182.

Amma bununla belə, hesab etmək olar ki, söz yaradıcılığı bilavasitə qrammatikanın problemi deyil. O, leksikologiyaya aid məsələ olub, lüğət tərkibinin inkişafını təmin və tənzim edən vasitə və üsulların məcmusudur. Bununla yanaşı onun qrammatik (morfoloji) aspekti də vardır. V.P. Izotov morfoloji üsullardan bəhs edərək, burada interfiksləri morfemoid (морфемоид) adlandırır. Müəllifin qeyd etdiyi morfoloji üsul növlərini və onların qruplaşmalarının hamısını bir dissertasiya işində cəmləşdirmək mümkün olmadığından biz bu tədqiqat işində “birbaşa morfoloji üsullar”¹ dan bəhs etməyi lazım bilirik.

Dildə fikrin ifadəsi qrammatik və qeyri-qrammatik, morfoloji və qeyri-morfoloji xarakterli olur. Bu baxımdan morfoloji üsul haqqında söylənilən və müşahidə edilən bütün halları bir araya gətirərək, dildə mövcud olan morfoloji və ya birbaşa morfoloji üsulları aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik. 1. Söz əsaslarından yararlanan morfoloji üsullar (buraya əsasən morfoloji qoşulma və inkorporasiyanı aid edə bilərik). 2. Affikslərdən yararlanan morfoloji üsullar (affiksasiya). 3. Dil işarələri üzərində müxtəlif əməliyyatlara əsaslanan morfoloji üsullar (suprafiksasiya, apofonasiya, reduplikasiya, konversiya).

Morfoloji qoşulma üsulu əsasən mürəkkəb sözlərin yaradılması prosesində geniş istifadə edilən bir üsuldür. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir mürəkkəb və ya düzəltmə söz iki mənə daşır: struktur-semantik və leksik. Bunlardan ikincisi birbaşa nominativ məqsəd daşıyaraq predmeti adlandırır. Struktur-semantik mənə isə leksik mənənin təhlili baxımından əhəmiyyətlidir. Bir çox dillərlə bağlı aparılan tədqiqatlarda (məsələn, ingilis dilində) mürəkkəb sözlər söz birləşmələri və ya cümlələrin qarşılığı kimi götürülür. Məsələn, R.Liz bunları sintaktik əlaqələr əsasında formalaşan sözlər kimi qəbul edərək, “*the plane crash*” ifadəsi ilə “*the plane crashes*” cümləsini bir anlamda izah edir². Halbuki, bunlardan birincisi ad bildirir, ikincisi isə baş verən hadisə haqqında məlumat verir.

Bizim bu tədqiqata cəlb etdiyimiz mürəkkəb sözlər isə bu kimi ifadələrdən uzaq olsa da, bəzi məqamlarda onlarla eyni müstəvidə dayanır. Buna görə də morfoloji qoşulma üsulu ilə formalaşan sözləri N^1+N^2 və A^1+A^2 formulu ilə formalaşan sözlər əsasında nəzərdən keçirmək daha məqsəduyğun hesab edilir.

¹ Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. Москва, «Наука», 1975, 558 с., с. 182.

² Lees Robert B. 1960. The grammar of English nominalizations. International Journal of American Linguistics 26, no. 3, pt. 2., p 11-23., p. 14.

Əslində diaxron aspektdə mürəkkəb və sadə sözləri nəzərdən keçirərkən qeyd etməliyik ki, bir çox sözlər morfoloji tərkibcə müəyyən dövrdə mürəkkəb quruluşa malik sözlər olmuş və sonralar mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişaf edərək, morfoloji baxımdan sadə sözlərə çevrilmişlər. Məsələn, ingilis dilində *woman* (qadın) ← *wif* + *man* və ya *lord* ← *hlaf* + *weard*, Azərbaycan dilində *qardaş* ← *qarın* + *daş* sözlərinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda həmin hadisənin şahidi oluruq. Haqqında söhbət açacağımız N^1+N^2 tipli qoşulmanın əsas məğzi iki sözün bir araya gəlib yeni bir məfhum, ad bildirməsidir. Burada son nəticə olaraq yaranan söz $N^1+N^2=N$ və ya $N^1+N^2=A$ formullarına əsasən isim olması ilə yanaşı əşyanın əlamətini bildirən sifət də ola bilər.

Lakin Azərbaycan dilində $N^1+N^2=N$ formullu qoşulmalara çox nadir hallarda rast gəlmək olur. Bu dildə iki isim kökünün bir araya gəlib isim və ya sifət ifadə etməsi üçün çox zaman affiksəl-qoşulma üsülündən, yəni iki sözün birləşməsi zamanı müəyyən şəkildə istifadə olunur.

H.Marçand öz əsərində ingilis dilində belə konstruksiyaları “təyin edən / təyin olunan” münasibəti əsasında formalaşan sintaqmlar kimi qəbul edir. O, morfoloji və sintaktik amillərə əsaslanaraq leksik-semantik təhlilə müraciət etmir¹. Bu dildə insan və əşya adları iki sözün birləşməsi ilə ifadə oluna bilər. Onu da qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan dilində bu cür qoşulma ilə əksər hallarda insan və məkan adları bildirən sözlər formalaşır. Məsələn, *ağa+dadaş* = *Ağadadaş* və s. Rus dilində isə bu qəbul birləşmələrin qarşılığı kimi A^1+N^1 tipli qoşulma ilə formalaşan sözləri misal gətirmək olar və bunlar insan anlayışını bildirmək üçün mütləq şəkildə qəbul edilir. Bu zaman interfiksasiya və suffiksasiya paralel şəkildə iştirak edir. Məsələn, *тупоголовый, краснокожий* və s. Onu da qeyd edək ki, ləqəblərin şəkilsiz formalaşması bu dildə istisna hal kimi qeyd edilə bilər.

N^1+N^2 tipli morfoloji qoşulmaya alman dilində də geniş təsadüf edilir. Məsələn, *gemeinde* (ümumi, böyük) + *wald* (meşə) = *gemeinde wald* (böyük meşə) və s. N^1+N^2 tipli morfoloji qoşulma yalnız söz yaradıcılığına deyil, eyni zamanda dildə müxtəlif ifadələrin, xüsusilə söz birləşmələrinin formalaşmasında müşahidə edilir. Bu zaman N^1+N^2 tipli qoşulma interfiksasiyanın (yəni sözarası şəkilsilərin) köməyi ilə də formalaşır. Məsələn, alman dilində *phrase* (söz birləşməsi) + *n* + *grense* (sərhəd) —

¹ Marchand H. The categories and types of present-day English word-f formation. Wiesbaden: 1960.- XX,379 p., p. 121.

phrasen grense (söz birləşməsinin sərhədi), *zeitung* (qəzet) + *s* + *aufsatz* (məqalə) — *zeitungs aufsatz* (qəzet məqaləsi) və s. söz birləşmələri buna misal ola bilər.

Azərbaycan dilində isə morfoloji qoşulmanın bu cür qrammatik təcəssümü kimi ismi birləşmələr və ya təyini söz birləşmələri çıxış edir: Məsələn, *məktəb+in* + *həyat+i*, *kənd+in* + *yol+u* və s. Burada rus dilindən fərqli olaraq, morfoloji qoşulma suffiksasiya ilə müşayiət olunur.

A^1+A^2 tipli qoşulma rus dilində daha geniş yayılmışdır. Belə ki, A^1 və A^2 qoşulmalar bir - birinə münasibətdə yaradıcı mövqedə dayanaraq -o- infiksinin köməyi ilə formalaşan söz-formalar yaradır. Məsələn: *Красн + o + бел(-ый)* (rəng bildirən söz + rəng bildirən söz), *немецк + o + французск(-ий)* (dil adı bildirən söz + dil adı bildirən söz), *сер + o + голуб(-ой)* (rəng bildirən söz + rəng bildirən söz) və s. A^1+A^2 tipli morfoloji qoşulmadan düzələn sözlər iltisacı dil sayılan Azərbaycan dilində də mövcuddur. Sınıqqəlblı, açıqürəkli, genişkürəkli və s. sözlər buna misal ola bilər. Yalnız flektiv dil olan rus dilindəki A^1+A^2 tipli morfoloji qoşulmalardan fərqli olaraq Azərbaycan dilində bu zaman infiksasiyadan istifadə edilmir. Azərbaycan dilində, nümunələrdən göründüyü kimi, A^1+A^2 tipli morfoloji qoşulmalarda söz yaradıcılığı məhsulu olan hazır komponentlər bir-birinə qoşulmaqla bu tiptən olan mürəkkəb sözləri formalaşdırır. Belə qoşulmalar əsasında formalaşan birləşmələrin komponentləri düzəltmə sözlərdən ibarət olduğu kimi, sadə sözlərdən də ibarət ola bilər. Məsələn, *al-əlvan*, *ağ-qara* və s. Bu üsulla yaranan mürəkkəb sözlər nümunələrdən göründüyü kimi, əsasən defislə yazılır.

Ümumiyyətlə, N^1+N^2 və $A^1 + A^2$ tipli morfoloji qoşulmalar morfoloji üsulun sintaktik üsulla vahid vəhdəti kimi təzahür edir.

Morfoloji qoşulmanın digər bir tipi isə inkorporasiyadır. Inkorporasiya səciyyəvi və nadir hadisə sayılır. Bizim fikrimizcə, dillərin tipoloji tədqiqatı zamanı bu hadisəni nəzərə almaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi iltisacı dillərdə inkorporasiyaya təsadüf edilməsinə baxmayaraq, onun aqqlütinasiya ilə eyniləşdirilməsi qəbul edilməzdir. A.A.Şleyxer bu fikri əsas götürərək öz təsnifatında iltisacı (aqqlütinativ) tip əvəzinə inkorporativ-aqqlütinativ tip kimi xüsusi bir qrup da ayırır¹. Ümumiyyətlə, bir morfoloji üsul kimi inkorporasiyanın spesifikliyi ondan ibarətdir ki, bu üsul vasitəsi ilə iki və daha artıq əsası olan morfoloji

¹ Sapir, E. 1922. 'The Takelma language of south-western Oregon', pp. 1–296 of Handbook of American Indian languages, vol. 2, edited by F. Boas (Bulletin 40, Bureau of American Ethnology, Smithsonian Institution, Washington, DC).

konstruksiya yaradılaraq digər kontekstdə müstəqil söz kimi çıxış edir. Məsələn, E.Sepirin 1922-ci ildə çap edilmiş əsərində hindu dillərindən olan takelma dilindən verilən bir misala nəzər yetirək: *g^wen* + *waya* + *sgō^ut* + *hi* (boyun + bıçaq + kəsmək + obyektin subyektivi). “O, onların boynunu bıçaqla kəsdi”. Takelma dilindən verilmiş bu nümunədə “boyun” və “bıçaq” sözləri “kəsmək” felinə inkorporasiya edilmişdir¹.

Bizim fikrimizcə, inkorporasiya ifadəyaradıcı morfoloji üsuldür. Bir çox dillərdə cümlə və ya ifadə yaratmaq üçün söz sırası və ya morfoloji hissəciklərdən istifadə edilirsə, inkorporativ dillərdə morfoloji üsul sözlərdən deyil, məhz söz birləşmələrindən təşkil olunur.

İngilis dilində bəzən bəsit formada olsa da, inkorporativ nümunələr nümayiş etdirilir; *babysit* “uşağa baxmaq” və s. Əslində inkorporativ söz birləşmələri və cümlələr ifadə yaradıcı ixtisarlar kimi də qəbul edilə bilər. Rus və Azərbaycan dilində işlədilən *aviabilet*, *aqrotexnika* (Azərbaycan dilində), *завкафедрой* (rus dilində) tipli sözlər ilk komponentlərinin demorfologizasiyası hesabına formalaşırsa (məsələn, *завкафедрой* sözündə *заведующий* sözündən *за-* prefiksi və söz kökündən [в] samit səsi qorunub saxlanılıb), inkorporativ komplekslərdə ixtisar daxili üzvlərdən birinin demorfologizasiyası hesabına baş verir. İnkorporasiya morfoloji üsulun xüsusi bir növü kimi cümlə yaradan hadisədir.

Bütün qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, inkorporasiya söz deyil, ifadə yaradır. Bu baxımdan inkorporativ dillərdə söz yaradıcılığından daha çox cümlələrin təşkil olunmasından danışmaq lazım gəlir.

Affiksasiya bir çox dillərdə aparıcı morfoloji üsul kimi çıxış edir. Dünya dillərinin, demək olar ki, hamısında affiksasiya bir morfoloji üsul kimi qrammatik əlaqələrin ifadəsində aparıcı mövqe tutur. Z.Əliyeva affiks terminini bu cür şərh edir: “Affiks — bu formant iki funksiya daşıya bilər: a) yeni söz yaradaraq, leksik-qrammatik funksiya daşıya bilər; b) sözün qrammatik formasını dəyişib, funksional-qrammatik səciyyə daşıya bilər”².

Qeyd etmək lazımdır ki, iltisəqi dillərdə affikslər kökün müxtəlif tərəflərində birləşə bilər, yəni bu dillərdə affikslər suffikslər (postfikslər) və prefikslər kimi çıxış edə bilər. Lakin müəyən bir dildə onlardan bir tipin — ya postfikslərin, ya da prefikslərin daha çox işləndiyinin, ya da istisnasız

¹ Sapir, E. 1922. ‘The Takelma language of south-western Oregon’, pp. 1–296 of Handbook of American Indian languages, vol. 2, edited by F. Boas (Bulletin 40, Bureau of American Ethnology, Smithsonian Institution, Washington, DC), p. 66-69.

² Əliyeva Z.M. Türk dillərində sifət. B, “Elm və Təhsil”, 2011, 440 s., s. 263.

olaraq yalnız birinin işləndiyinin şahidi oluruq.

Rus dilində isə affiksasiyanın kombinə edilmiş formalarına da rast gəlmək olur. Məsələn, eyni bir sözün formalaşmasında hər üç ifadə vasitəsi prefikslər və suffikslər iştirak edir. Məsələn, рыбопромышленник, конногвардеец, скотоводство və s. Gətirdiyimiz nümunələrin birincisində interfiksasiya, prefiksasiya və suffiksasiya (*рыб-о-про-мышлен-ник*), ikinci və üçüncü nümunələrdə isə infiksasiya və suffiksasiya (*конн-о-зварде-ец, скот-о-вод-ство*) eyni zamanda iştirak edir.

Türk, monqol və fin-uqor dillərində isə istisnasız olaraq postfikslər işlənir və bu dillərdə mövcud olan bütün prefikslər alınma şəkilçilərdir. Flektiv dillərdə isə (eyni bir dildə) kökə münasibətdə affikslər müxtəlif mövqedə işlənə bilər, yəni suffiks, prefiks və interfikslər (daxili şəkilçi) kimi çıxış edə bilər.

Müqayisə edilən dillərə ümumi nəzər saldıqda, söz yaradıcılığı prosesində suffiksasiyanın aparıcı mövqedə olması gözə çarpar. Məsələn, fransız və ingilis dillərində *-age, -tion, -ment, -ance, -ure* suffiksləri ilə prosesin, hadisənin adını bildiren isimlər formalaşır. Rus dilində isə bu mövqedə *-nie, -mie, -ство*, Azərbaycan dilində isə *-lıq⁴, -iş⁴, -iq⁴* və s. kimi suffikslər çıxış edir. Suffiksasiyanın söz yaradıcılığında mövqeyini geniş izləmək üçün isim yaradıcılığı prosesini nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Çünki əksər dillərdə bir çox hallarda əsasən suffiksasiyadan istifadə olunur. Məsələn, *direct—director, прыгать—прыгание, резать—резба, sınımaq—sınıq, burmaq—buruq* və s.

Müasir alman dilində suffiksasiya dar çərçivədə istifadə olunan az qisim şəkilçilərlə məhdudlaşır. Bu dildə ən məhsuldar fel yaradan şəkilçi *-ier (policieren „sığortalamaq“)* suffiksdir. Bu suffiks alman dilinə XII əsrdə fransız dilindən gələn fellərin tərkibində keçmiş və bu dildə vətəndaşlıq hüququ qazandıqdan sonra *-isier (fotogenisieren «fotogenik etmək»)* və *-ifizier (diskofizieren “musiqi parçalarını disko üslubuna uyğunlaşdırmaq”)* formalarında işlənməyə başlamışdır.

Dünya dilçiliyində prefikslər ön şəkilçilər kimi tanınır və bu affikslər indiyə qədər müxtəlif cəhətlərdən elmi araşdırmalara cəlb olunmuşdur. Flektiv dil sayılan rus dilində prefikslərdən geniş istifadə edilməsi, iltisacı dillərdə isə onların istənilən halda başqa dillərdən alınması morfoloji səviyyədə derivasiya prosesində prefiksasiyanın müxtəlif dillərdə təzahür etməsindən xəbər verir. Məsələn, alman dilində bu dilin özünə məxsus olan prefikslərdən *ver-, be-, ent-*, eləcə də alınma prefikslər *re-* və *de-* (*entrauchen “tüstünün çəkilməsi”, verswingen “1) kimdənsə daha yaxşı*

oxumaq; 2) yenidən oxumaq (hər hansı bir məhşur mahnını) öz məhsuldarlığı ilə seçilir¹.

İngilis dilində fəal prefikslərə misal bunları göstərə bilərik: *mis-*, *post-* (*post-impressionism*), *out-* (*outlive* (çox yaşamaq)), *over-* (*overfeed* (çox yemək)), *under-* (*undertaken* (nəzarətdə saxlanan)), *be-* (*becloud* (buludla örtülmək)) və s. Bu dildə prefikslər yaratdıqları mənalarına görə də qruplaşa bilər. Məsələn, *out-*, *over-*, *under-* prefiksləri dərəcə mənası bildirdiyi halda, *de-*, *dis-*, *in-*, *im-*, *il-*, *ir-*, *un-* prefiksləri inkarlıq mənasını bildirən sözlərin formalaşmasında fəal iştirak edir. İngilis dilində inkarlığın böyük əksəriyyəti *dis-* prefiksi ilə ifadə olunur.

O.F. Kostikova rus dilində prefikslərlə düzələn sözlərin linqvo-üslubi xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd edir ki, *пост-*, *анти-*, *про-*, *после-*, *сверх-*, *не-* prefiksləri müasir dövrdə o qədər də məhsuldar deyil: *пророссийские*, *антигосударственный*². Fikrimizcə, müəllifin qeyd etdiyi bu məqamda prefikslərdən deyil, prefiksoidlərdən danışılrsa, daha münasib olar. Çünki ingilis dilində misal gətirdiyimiz *mis-*, *post-* və ya rus dilindəki *пост-*, *анти-*, *про-* hissəcikləri özlərində həm söz əsasının, həm də şəkilçi xüsusiyyətlərini daşdıqlarından onların prefiks kimi dəyərləndirilməsi bir o qədər də doğru olmazdı. Azərbaycan dilində *qeyri-*, *əks-*, *super-* və s. bu tiptən olan hissəciklər də prefiksoid kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, „qeyri“ hissəciyi semantik tutumunu dəyişmədən hissəcik kimi işləmə bildiyi halda ayrılıqda qoşma funksiyası da daşıya bilər və ya *super-* alınma prefiksi müasir danışmaq dilində ayrıca leksik vahid kimi də işlədilir: *qeyri-qanuni* və ya *səndən qeyrisi*; *superfosfat* və ya *super görüntü* və s.

Ümumiyyətlə, prefikslər iltisəqi dillərdə alınma olsalar da, onlar daha sonralar daxil olduqları dillərdə öz sözyaratma potensialını qoruyub saxlamış və müasir dövrdə dilin söz yaradıcılığı səviyyəsində onlardan fəal şəkildə istifadə edilir.

Bəzən rus dilində sifətin çoxaltma dərəcəsinin formalaşmasında da interfikslərdən istifadə olunur: *длинный – длиннющий*, *широкий – широченный*, *толстый – толстущий*, *высокий – высоченный* və s. Eyni zamanda bunu rus dilində sifətin azaltma dərəcəsinə də şamil etmək olar: *малый – маленький – малюсенький*, *короткий – коротенький* –

¹ Пашенко М.В. Способы пополнения глагольного лексикона в современном немецком языке. АКД. Самара, 2009, 25 с., с. 10.

² Костикова О.Ф. Лингвостилистическая специфика русской публицистики начала XXI века. АКД, Москва, 2008, 24 с., с. 14.

коротюсенский. Qeyd edək ki, interfiksasiya Azərbaycan dilinə xas olan morfoloji üsullar sırasında sadalanmasa da, rus dilində olduğu kimi, sifətin dərəcələrinin formalaşmasında interfiksasiyanın redumentlərinə rast gəlmək olur. Məsələn, “ağ” sifətinin çoxaltma dərəcəsidəki **ağappaq** formasını buna misal göstərmək olar. Belə hallar dilimizdə məhdud sayda olduğundan Azərbaycan dili materialları əsasında bu hadisəyə hər hansı bir şərh vermək doğru olmazdı.

Bu baxımdan F.Veysəlli qeyd edir ki, interfiks iki kök arasında işlənən kök-morfemdir. Onun funksiyası birləşdirməkdən ibarətdir. Məsələn, Azərbaycan dilində saitle qurtaran kök morfemə mənsubiyyət və təsirlik hal şəkilçiləri əlavə etdikdə, -s- və -n- bitişdirici samitləri işlənir: məna-s-ı, məna-n-ı və s. Alman dilində -s-, rus dilində -i- və -a- saitləri bu qəbildən olan morfemlərdir. Məsələn, alman dilində [*arbaet+s+ta:k*] (iş günü), rus dilində [*les-a-rub*] (odunçu) və s. sözlər buna misal ola bilər. Müəllif daha sonra qeyd edir ki, formal-struktur və formal bölüşdürücü rolunda çıxış edən affikslər də interfiks adlandırılır. Məsələn, Azərbaycan dilində *gəl+ir+ə+m*, *al+ır+a+m* sözlərində [ə] və [a] interfikslərə aiddir¹.

Azərbaycan dilində bu tiptən olan fonemlər qismində -n-, -y- və -s- bitişdirici samitləri də çıxış edir. Digər dillərdən fərqli olaraq, dilimizdə saitle ifadə olunan bitişdirici səslərə təsadüf edilmir və bunları kök-morfem kimi təsnif etmək doğru deyil. Bu saitlərin mövcudluğundan biz ancaq tarixi aspektdə danışa bilərik. Yuxarıda F.Veysəllinin fikirlərinə istinadən bir məsələni də qeyd etməliyik ki, dilimizdə ahəng qanunu morfemlərin söz kökünə birləşməsi prosesində artıq öz töhvəsini vermiş və Azərbaycan dilində şəkilçilər bu qanuna əsasən iki və dörd cür yazılır (-ə², -ı⁴). İnterfikslər sözə artırıldıqda yeni bir məna yaratmağa da xidmət edir. Amma dilimizdən misal gətirdiyimiz -n-, -y- və -s- və eyni zamanda -ə-, -a- bitişdirici fonemləri sözün səs tərkibinin ahəngdar, axıcı olmasına xidmət edir və onlar infikslərə aid edilə bilər. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, interfikslər söz yaradıcılığının elementi kimi çıxış edir.

Azərbaycan dilində interfikslərə reduplikativ sözlərdə rast gəlmək olur. Bunu əsasən fel və zərfdən isimlərin yaranması prosesində müşahidə etmək olur. Bu zaman *-ha-*, *-a-*, *-ba-* daxili şəkilçilərdən istifadə edilir. Məsələn: qovhaqov, basabas, dalbadal və s.

Bəzi hallarda interfikslər fonemlərə oxşar fəaliyyət göstərir, lakin bunlar təyin edən və təyin olunan arasındakı daimi əlaqələri ifadə etmir.

¹ Veysəlli F.Y. Dil. Bakı, “Təhsil”, 2007, 291 s., s. 195.

Bununla belə, interfikslər söz semantikasına müəyyən qədər təsir göstərərək daha çox ekspressiv məzmunlu sözlərin yaranmasına xidmət edir. Buna görə də interfiksli sözlər cümlədə daha çox predikativ qütbə aid olur.

Tədqiqat zamanı reduplikasiyanın müxtəlif sistemli dillərdə tam və natamam növləri fərqləndirilir. Fonomorfoloji hadisə kimi dəyərləndirilən reduplikasiya söz yaradıcılığının morfoloji üsulları sırasında özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir: reduplikatlar bir-birinə sinonim və antonim olan sözlər olur: *dost-tanış, əyin-baş*; republikatlar tam ilə onun hissəsini bildiren sözlərlə də ifadə oluna bilər: *çır-çırpı, bağ-baxça, yorgan-döşək*, reduplikatların komponentləri kimi bir-birinə yaxın və ya eyni bir sahəyə aid olan sözlər də iştirak edə bilər: *çör-çöp, din-iman, parapul, yol-yordam, qol-qanad, toy-düyün* və s.; reduplikatın bir komponenti müstəqil mənalı söz, ikincisi isə onun təqlidi ola bilər. İkinci komponent bu halda reduplikata ekspressiv çalar verməklə topluluq anlamı yaradır. Bu hadisə sözün əks-sədası kimi də xarakterizə oluna bilər. Bu halda ikinci komponent [m] samiti ilə müşayiət olunur: *kitap-mitap, adam-madam, atmat, ingiliz-mingiliz, odun-modun*. Belə reduplikatlar bəzən ironik xarakterli də ola bilər: *ingiliz-mingiliz*.

Türk dillərində reduplikatlar semantik və morfoloji əlamətlərlə xarakterizə olunurlarsa, ingilis dilində onlar üçün morfoloji xüsusiyyətlər əsas götürülə bilər. Rus dili türk dillərinin təsirinə məruz qaldığından bu dildə də reduplikasiya hadisəsinə rast gəlmək olur. Reduplikasiyadan reklamlarda brendlərin asan yadda qalması və reklam mətnlərinin ritmik səslənməsi üçün istifadə edilir. Məsələn: *criss-cross* (kəsişmə), *so-and-so* (elə belə) *walkir-talkie* (əlaqəyaradan qurğu)

Digər bir morfoloji üsul isə apofonasiyadır. Apofonasiyanın digər bir adı ablautdur. *A b l a u t* (alman dilində **ablaut**)— səsləri morfoloji cəhətdən (kökdə sait foneminin dəyişməsi) eyni köklü sözlərdə və ya bir sözün müxtəlif formalarında səs dəyişməsi ilə şərtlənir. Məsələn, alman dilində *binden — band — gebunden* buna misal ola bilər.

Apofoniya və ya ablaut bir morfemin tərkibində saıtlərin yerdəyişməsi və ya əvəzlənməsi, bir sözlə, əksər hallarda daxili fleksiya kimi çıxış edir: *sing — sang — sung* (ingiliscə mahnı oxumaq), *ring — rang — rung* (zəng etmək).

Söz yaradıcılığında apofoniya hadisəsi Azərbaycan dili üçün o qədər də səciyyəvi deyil. Amma bəzi türk dillərində səs əvəzlənməsi hadisəsi söz yaradıcılığının bir növü kimi də təhlil olunur. Bu hadisəni fonetik söz

yaradıcılığы kimi də təhlil edənlər var. Türkmən və özbək dilləri üzrə söz yaradıcılığının bu yolu, hətta xüsusi bir tədqiqat obyektı olmuşdur.

Ümumiyyətlə, səs əvəzlənmələri nəticəsində təbii ki, sözün variantları arasında fonetik fərqlər meydana çıxır. Bu baxımdan İ.Kazımov qeyd edir ki, səs əvəzlənməsi hadisəsi tarixi və pozision olmaqla iki qrupa ayrılır və eyni zamanda sözün formasını və ya mənasını dəyişmə xüsusiyyətinə görə fərqli funksiyalara görə də qruplaşa bilər¹.

Mahmud Kaşğari isə göstərirdi ki, səs əvəzlənməsi müxtəlif fonetik variantda olan sözləri məna cəhətdən fərqləndirir. Türkoloqlardan A.Q.Qulamov, A.A.Yuldaşev, S.B.Bizakov yeni sözlərin səs əvəzlənməsi nəticəsində yaranması barədə ayrıca tədqiqatlar aparmışlar². Məsələn, türk dillərində [a] və [e] saitlərinin əvəzlənməsi: *yalpak* \\\ *yelpak* (türk), *saçmak* \\\ *seçmek* (türkm.), *kaynı* \\\ *kəyne* (başq.), *ata* \\\ *əti* (tat) və s.

Tarixən *bıç*\\biç, *biçik*\\bitik (kitab), *bıçkı*\\biçmek sözlərində də səs əvəzlənməsi hadisəsi baş vermiş və yeni sözlər yaranmışdır.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən görünür ki, apofoniya hadisəsində aparıcı rol seqmentlərin üzərinə düşür. “Seqment dedikdə, heca, söz, söz birləşmələri, sintaqm, ifadə və s. nəzərdə tutulur³”. Supraseqmentlərə isə nitq seqmentlərinin üzvlənməsi (parçalanması) və birləşməsi aid edilir. Buraya tonun alçaldılması və ya yüksəldilməsi, vurğunun müəyyənlişməsi, pauza, temporal dəyişiklik və s. daxildir⁴. Daha konkret şəkildə ifadə etsək, supraseqment vahidlərə vurğu və intonasiya daxildir. Supraseqmentlərin apofoniyasından bəhs edərkən qeyd edək ki, söz yaradıcılığında bu hadisə daha çox söz vurğusu sabit olmayan dillərdə təsadüf edilir.

Konversiya da maraqlı linqvistik hadisələrdən olub, dilin ifadə və məzmun planlarının qarşılıqlı nisbətdə öyrənilməsi zəminində meydana çıxır. Konversiya hadisəsi əsasən sıfır morfemlərin daha çox müşahidə olunduğu çin və ingilis dillərində özünü daha çox biruzə verir. Konversiya zamanı söz yeni sintaktik mühitə düşür, yeni sintaktik funksiya ilə çıxış edir və bu zaman yeni məna formalaşır, sözün morfoloji dəyişməsi nəticəsində digər paradigmlər əmələ gəlir.

Dildə konversiya daha çox keçid nəzəriyyəsi çərçivəsində araşdırılır.

¹ Kazımov İ.B. Axısqa türklərinin dili. Bakı, “Elm”, 1999, 278 s., s. 61.

² Гулямов А. К вопросу об адвербиализации в узбекском языке. \\\ Уч. зап. Ташкентского гос. Пед. Инст. -та им. Низами. Фил. сб. , 1954, с. 3-10.

³ Михалев А.В. Общее языкознание: история языкознания. Москва, «Флинта: Наука», 2005, 240 с., с. 27.

⁴ Yenə orda, s. 28.

Keçid prosesini araşdıran keçid nəzəriyyəsi keçidin vəziyyətini, inkişafını və s. müəyyənləşdirməklə ümumi və aktual problemlərdən biri kimi dəyərləndirilən konversiyanın dinamikasını öyrənir. Ümumiyyətlə, keçid nəzəriyyəsi dilçilikdə ilk növbədə dilin material formasının tarixi ilə bağlı meydana çıxır. German Paulun fikrincə, “keçid hadisəsi bir nitq hissəsinin digərinə keçmə dərəcələrini öyrənir. Burada okkazional-fərdi məna kontaminasiyası üstün olur”¹. Konversiya hadisəsini morfoloji üsulun bir növü kimi nəzərdən keçirdikdə onun növləri içərisində əsasən morfoloji-sintaktik tipindən danışmaq daha məqsədəuyğun olardı. Bu zaman konversiya sıfır morfemlərin hesabına reallaşır.

Rus dilində konversiya qrammatik şəkilçilər hesabına yaranır: *ход* — *ходить*. Burada *ход* sözündə sıfır morfem olmadığından o, *-ить* morfeminin köməyi ilə digər nitq hissəsinə keçə bilər. Rus dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi, konversiyanın geniş yayılmış növü substantivləşmədir. A → N modeli əsasında bu dildə aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik: *животное* (sifət) — *животное* (isim), *мороженое* (sifət) — *мороженое* (isim), *дежурный* (feli sifət) — *дежурный* (isim) və s.

Azərbaycan dilində substantivləşmənin əsasən natamam növünə təsadüf edilir. Bir məqamı da nəzərdən qaçırmayaq ki, konversiya bütün dillərdə kontekstdə nəzərdən keçirilir, yəni sözün paradiqmatik mənası kontekstdə daha dəqiq müəyyən edilir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə isə “***Azərbaycan, ingilis və rus dillərində morfoloji səviyyədə anomaliyalar***” adlanır. Burada morfoloji anomaliyalara səbəb olan fonetik amillər, müqayisə olunan dillərdə cins və hal kateqoriyasında müşahidə edilən anomaliyalar araşdırmanın əsas obyektini kimi çıxış edir. Bu fəsil üç dilin: Ural-Altay makroailəsinə daxil olan türk dilləri ailəsinin oğuz qrupu türk dillərindən biri – Azərbaycan dilinin, hind-Avropa dilləri ailəsinin german dilləri qrupuna daxil olan – ingilis dilinin və hind-Avropa ailəsinin şərq slavyan dilləri qrupuna daxil olan rus dilinin qrammatik qaydalarındakı istisnaların müqayisəsinə və təhlilinə həsr olunmuşdur.

Məsələn, Azərbaycan dilində isimlər kimi əvəzlilər də hallanır. Əvəzlilərin hallanmasında rus dili ilə müqayisədə özünü göstərən əsas fərqlərdən biri odur ki, yiyəlik halında I şəxs olduqda **-m⁴** sonluğu əvəzinə **-im⁴** sonluğu olur: *ev-in*, *sən-in*, *uşaqlar-ın*, *siz-in*,

¹ Пальцов О.А. Понятие сочитаености и валентности на семантическом уровне. // Вопросы романогерманской филологии», т.139. Воронеж, 1972, 278 с., с. 34.

ağaclar-ın, lakin: *mən-im*, *biz-im*.

Azərbaycan dilindəki inkarlıq kateqoriyasında bir istisna (anomaliya) vardır. Bu da hind-Avropa dillərindən olan fars dilinə məxsus **nə** inkarlıq hissəciyinin işlədilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, *Nə mənim, nə də onun bundan xəbəri var; Nə böyük, nə də kiçik bilir*. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən, xüsusilə, şifahi nitqdə bu tip cümlələrdə ikili inkar forması işlədilir. Misal üçün, *Nə mənim, nə də onun bundan xəbəri yoxdur; Nə böyük, nə də kiçik bilmir; Nə siz, nə də onlar getməyəcəksiz* və s. Belə formalar, ingilis dilində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına görə də səhv hesab olunur. Məsələn, ingilis dilində ikili inkar olmadığı halda: *I go nowhere “mən heç yerə getmirəm”*; *he wants nothing “o heç nə istəmir”* və s., rus dilində yalnız ikili inkar forması işlədilir: *я нигудя не уды “mən heç yerə getmirəm”*; *он ничего не хочет “o heç nə istəmir”*. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində ikili inkar forması işlədilir: *biz onların heç birini tanımırıq; Nəgiz heç yerə getmək istəmir; mən bu barədə heç vaxt, heç kimdən, heç nə eşitməmişəm* və s.

Müxtəlif sistemli dillərdə mövcud anomaliyalar dilin fonetik və morfoloji quruluşları ilə sıx bağlıdır. İngilis dilinin fonetik quruluşu çox cəhətlərinə görə Azərbaycan və rus dillərinin fonetik quruluşundan fərqlənir. İngilis dilində elə səslər vardır ki, belələri nə Azərbaycan, nə də rus dilində mövcuddur, amma elə səslər də vardır ki, bunlar Azərbaycan və rus dilindəki qarşılıqlarına yaxındır, amma hər halda bir – birindən fərqlənir.

İngilis dilinin Azərbaycan və rus dilinə xas olmayan bir sıra özünəməxsus cəhətləri də vardır. Belə ki, ingilis dilində uzun saitın qısa variantla, qısa variantın isə uzun variantla əvəz edilməsi sözün leksik və qrammatik mənalarının dəyişilməsinə səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, belə dəyişikliklər heç bir qayda ilə tənzimlənmir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində 9 sait var. Uzun saitlər, əsasən, əvəzedici səciyyə daşıyır və başqa dillərdə, məsələn, ingilis dilində olduğu kimi, fonosemantik mahiyyət daşıyır. Müəyyən fonetik şəraitlərdə, xüsusilə, ərəb və fars dilindən alınma sözlərdə özünü göstərir. Bu, daha çox, tərkibində “ayn” olan ərəb mənşəli sözlərdə müşahidə olunur. Məsələn: *alim*, *əla*, *möcüzə*, *etibar*, *işarə*, *elan*, *etimad*, *etiraz* və s. Lakin tərkibində “ayn” olan bəzi ərəb mənşəli sözlər Azərbaycan dilində iki saitle yazılır. Məsələn: *saat*, *məttəl*, *maaş*, *müəyyən*, *təəccüb*, *təəssüf*, *müavin*, *məişət*, *müayinə*, *müalicə* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ Azərbaycan dili orfoqrafiyasında, demək olar ki, hələ də həllini tapmamış istisnalardandır.

Latın qrafikalı Azərbaycan yazısına qədərki dövrlərdə (kiril əlifbasından istifadə olunanda) tərkibində “ayn” olan bəzi ərəb mənşəli sözlər, orfoqrafiya qaydalarına görə, apostrof işarəsi (`) ilə yazılırdı, məsələn: ш е ` р, ф е ` л, м ə ` д ə, м ə ` д ə н, е ` л а н, е ` т и н а, с ү р ` ə т, ч ү р ` ə т, г ə т ` и və s. Bəziləri isə iki saitlə – s a a t, t ə ə s s ü f, t ə ə c c ü b, m a a r i f, m a a ş və s.

Bugünkü orfoqrafiya qaydalarında isə apostrof (`) işarəsi ləğv olunduğu üçün bu sözlər elan, etina, sürət, cürət, qəti formalarında yazılır. Əvvəllər, kiril əlifbasında apostrofla yazılan **me`p** və **fe`l** sözləri latın qrafikasında apostrofsuz yazılırdı (**şer, fel**). Əlbəttə, bu sözlər tələffüzdə anormal səslənirdi. Sonuncu orfoqrafiya qaydalarına görə bu sözlər **şeir** və **fel** formasında yazılır.

Azərbaycan dilində bəzi sözlərin mənsubiyyət formalarında söz kökündəki saitlərdən birinin düşməsinə (eliziya) də anomaliyaya aid etmək olar. Bunlara misal olaraq, *burun - burnu, çiyin - çiyim, alın - alnında, uğur, uğrunda, ağıl - aqlımız, oğul - oğlu, qarın - qarnı, ağız - ağızında* və b.

Ural-Altay dilləri makro ailəsinə daxil olan dillər üçün ahəng qanunu səciyyəvi xüsusiyyət daşıyır. Ahəng qanunu həm saitləri, həm də samitləri əhatə edir. Sözügedən bu makro ailədə türk dilləri ailəsi və türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilində hər bir sözün fonomorfoloji tərtibi özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu özünəməxsus qanun hətta oğuz qrupu türk dillərinə aid olan Türkiyə türkcəsi, qaqauz və türkmən dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində daha sistemli və kamil mahiyyət daşıyır.

Ahəng qanununa görə, türk mənşəli olan əsl Azərbaycan söz köklərinin səciyyəvi xüsusiyyəti samit səsdən sonra sait, sait səsdən sonra isə samit səsin gəlməsidir. Məsələn, *ata, bacı, ayaq, çörək, döşəmə, tavan, araba, burun, barama* və s. yuxarıda qeyd olunduğu kimi Azərbaycan dilində, tərkibində “ayn” olan ərəb mənşəli sözlərin yazılışı, orfoqrafiya qaydalarına əsasən, vaxtında iki (uzun) sait kimi müəyyənləşdirilmişdi, məsələn: *saat, maas, maarif, təcəüb, təssüf, müəyyən, müalicə, müəyinə* və s. Bu misallardan görüldüyü kimi, belə alınma sözlərin tərkibində qoşa samitlərə də rast gəlmək olur. (*təcəüb, təssüf, haqq, qürrə, dərrakə, məsuliyyət, kommuna, kommutator, vassal, meşşan* və s.). Məlumdur ki, qoşa sait və qoşa samit bizim Azərbaycan dilinin ahəng qanununa ziddir. Türk mənşəli əsl Azərbaycan sözlərində iki samitin yan-yana gəlməsinə yalnız morfem birləşmələrində təsadüf olunur. Məsələn: *yaz-dıq-lar-ımız-dan-dır, biz-im-ki-lər-dən, oxu-t-dur-maq, bağır-tı, çalış-qan* və s. Qeyd

etmək lazımdır ki, bəzi mürəkkəb sözlərdə, o cümlədən, şəxs adlarında yan-yanı iki saitə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *çənəaltı, suüstü, Əliağa, Balağa* və s.

Yuxarıda deyilənlərdən savayı, başqa türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində tərkibində qoşa samit olan sözlərə də rast gəlmək olar. Məsələn: *yeddi, səkkiz, doqquz, saqqal, çaqqal* və s. Dilçilərin fikrincə, bəzi ehtimal səciyyəli rəylər nəzərə alınmazsa, bunun səbəbi məlum deyil. Həmin sözlərin başqa türk dillərindəki variantlarına nəzər salaq. Müvafiq olaraq: *yedi, sekiz, tokuz, sakal, çakal*¹.

Məlumdur ki, bütün inkişaf etmiş kamil dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan, ingilis və rus dillərində də say kateqoriyası mövcuddur. Say kateqoriyası, əşya və ya şəxslər arasında say, miqdar münasibətlərini əks etdirir və məhz bu səbəbdən də hər şeydən əvvəl isimlə nisbətə götürülə bilər. Müqayisə etdiyimiz hər üç dildə isimlərin tək və cəm formaları vardır. Qrammatik cins kateqoriyasının mövcud olduğu rus dilindən* fərqli olaraq, Azərbaycan və ingilis dilində ismin tək halı sıfır morfemlə ifadə olunur, məsələn:

Azərbaycan	ingilis
uşaq	child
məktəb	school
ağac	tree
ölkə	country

İsimlərin cəm halının yaranma yolları isə müqayisə olunan dillərdə müxtəlifdir. İngilis və rus dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində isimlərin cəm halının yaranmasının tək cə bir yolu vardır – iki fonetik variantı olan -**lar** / -**lər** şəkilçisi: *məktəb-məktəblər, ağac-ağaclar, ölkə-ölkələr* və s.

İngilis dilində isimlərin cəm halının yaranmasının əsas yolu tək halda olan ismə cəm hal şəkilçisi adlandırılan -**s** şəkilçisinin artırılmasıdır. Məsələn: *school-schools, tree-trees, student-students, boy-boys, girl-girls* və s. Lakin ingilis dilində isimlərin səs tərkibindən asılı olaraq, bir neçə istisnalar mövcuddur. Məsələn: a) isim -**sh**, -**ch**, -**ss**, -**x**, -**s** sonluqları ilə bitərsə, -**s** cəm şəkilçisinə **e** ara saiti əlavə olunur (-**es**): *dish-dishes, fish-fishes, watch-watches, lunch-lunches, dress-dresses, box-boxes, bus-buses* və s. b) söz -**y** samiti ilə bitərsə və [**ɪ**] saiti kimi tələffüz olunursa, -**s** cəm şəkilçisi artırıldıqda -**y** samiti -**ie** hərf birləşməsi ilə əvəz olunur. Məsələn:

¹ Ширалиев М. Вопросы азербайджанского языка. Б., 1989., с. 71-72.

* rus dilində cins kateqoriyası ilə bağlı məsələlərdən aşağıda bəhs olunacaq

city-cities, beauty-beauties, ability-abilities; c) **ox** “öküz” sözünün cəm forması, **fox** “tülkü”, **box** “qutu” və s. sözlərdən fərqli olaraq, **-en** sonluğunun artırılması ilə əmələ gəlir: **ox** – **oxen**; **child** [ʃaɪld] “uşaq” sözünün cəm halında isə **-en** sonluğundan əvvəl söz kökünə **r** samiti əlavə edilir, və sözün tələffüzü də dəyişir: **children** [ʃɪldrən]; **brother** [brʌðə] “qardaş” - **brethren** [ˈbrɛðrɪn] “qardaşlığın üzvü”; ç) bəzi sözlərdə kök saitləri dəyişməklə cəm halı yaranır: *tooth-teeth, goose-geese, foot-feet, mouse-mice*; d) bir sıra alınma isimlərin cəm forması mənbə dilindəki cəm formasını saxlayır, məsələn: *criterion-criteria, phenomenon-phenomena, datum-data, nucleus-nuclei, formula-formulae*; e) Bəzi isimlərin həm tək, həm də cəm formaları üçün sıfır şəkilçisi səciyyəvidir, yəni isim həm tək, həm də cəmdə eyni formada işlədilir: *sheep, deer; trout, salmon, swine* və b.

İngilis dilində sayılmayan isimlər yalnız tək halda işlədilir:

— maddə, ərzaq və s. bildirən maddi isimlər: *butter, oil, gas, water, wine, air, milk, beer* və s.

— mücərrəd isimlər: *friendship, courage, happiness, enmity, hospitality, truth, kindness, knowledge, information* və s.

— xüsusi adlar: *the Thames, the Kura, the Nil, Asia, Europe, London, Baku, John, Nargiz, Turkey, Azerbaijan* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sözügedən isimlərin bəziləri bəzən cəm halda da işlədilə bilər. Məsələn, maddə bildirən isimlər cəm halda işləndikdə: 1) müxtəlif növlərə işarə edilərkən: *oils, teas, wines, milks*; 2) böyük mühit, məkan bildirdikdə, məsələn, suyun, qumun və s.: *the waters of the Atlantic; the sands of the Sahara Desert*; 3) bəzən cəm hal məcazi mənada da işlədilə bilər: *deep waters run deep*.

Müasir ingilis dilində bəzi isimlər yalnız cəm halda işlənir. Yalnız cəm halda işlədilən isimlərə aşağıdakılar aiddir: 1) iki ayrılmaz eyni hissədən ibarət əşyaların adını bildirən isimlər: *trousers, tongs, scissors, spectacles*; 2) az, yaxud çox dərəcədə qeyri-müəyyən cəmlik bildirən isimlər: *environs*; 3) bəzi xəstəlik adlarını bildirən isimlər: *measles, mumps, rickets*; 4) cəmlik bildirən bəzi isimlər: *clothes, belongings*; 5) yalnız cəmdə işlənən isimlər: *goods*.

Yuxarıda qeyd olunan qruplara daxil olan isimlər müəyyən qaydalara tabe olmur və cümlədə xəbərlə müxtəlif cür uzlaşır. Belə ki, 3-cü və 5-ci qrupa aid olan isimlər tək halda olan fellə yalnız formaca uzlaşır: *mathematics is not an interesting subject for me*.

Azərbaycan dilində bəzi hallarda, isim mücərrəd mənə ifadə edirsə,

cəmlik nəzərdə tutulsa da belə, **-lar / -lər** cəm şəkilçisi işlədilməyə bilər. Məsələn: *Daş bərk cisimdir, yaxud insan gərək ehtiyacı olanlara əl tuta* cümlələrində **daş** və **insan** sözləri formaca təkdə olsa da, əslində daşlar və insanlar nəzərdə tutulur¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, eyni 2 hissədən ibarət olan əşyanı bildirən və yalnız cəm halda işlədilən ingilis və rus mənşəli isimlərdən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində bu cür isimlər həm təkdə, həm də cəmdə işlədilə bilər. Məsələn: *spectacles – очку – gözlük / eynək – gözlüklər / eynəklər, scissors – ножницы – qayçı, qayçılar, trousers – брюки – şalvar – şalvarlar* və s.*.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan və rus dilində elm sahələrinin adları tək halda işlədilir: *fizika – физика (physics), fonetika – фонетика (phonetics), leksika – лексика (lexics), elektronika – электроника (electronics)* və b.

Yuxarıda deyildiyi kimi, ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində bütün isimlər, əsasən, həm tək halda, həm də cəm halda işlədilir. Amma bu məsələdə də bəzi istisnalar vardır. İngilis və rus dili ilə müqayisədə, Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminoloji səciyyə daşıyan və yalnız cəmdə işlədilən bir neçə ismə rast gəlmək olur: *ağlar, qırmızılar, yaşılar, sağlar, sollar, gənclər*. Bu isimlər sifətdən yaranmış və tək halda işlədilmir. Cəm halının göstəricisi olan **-lar / -lər** şəkilçisiz işlədildikdə, sadəcə olaraq, onlar sifətdən törənərək substantivləşir. Azərbaycan dilində bütöv bir qrup isimlər özünəməxsus leksik mənası olduğu üçün cəm şəkilçisi qəbul etmir:

1) mücərrəd anlayış ifadə edən sözlər: *əxlaq, mənəviyyat, qeyrət, namus, şərəf, şöhrət, vicdan* və s.; bu qrupa məkan cəhətlərinin də adları daxildir: *şimal, cənub, şərq, qərb, şimal-şərq, şimal-qərb, cənub-şərq və cənub-qərb*;

2) **-lıq / -lik / -luq / -lük** şəkilçiləri vasitəsilə düzələn mücərrəd anlayış bildirən sözlər: *böyüklik, kiçiklik, təhlükəsizlik, uşaqlıq, qonşuluq, soyuqluq, istilik, ucalıq* və b. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbildən olan isimlər arasında da bəzi istisnalar vardır. Məsələn: *yaxşılıq, pislik, hörmətsizlik, qeyri-müəyyənlik* və b. kimi sözlər cəm şəkilçisi qəbul edir: *yaxşılıqlar, pisliklər, hörmətsizliklər, qeyri-müəyyənliklər* və s.;

3) mürəkkəb **-çılıq / -çilik / -çuluq / -çülük** şəkilçiləri ilə düzələn və peşə, sənət, məşğuliyyət, həmfikirlik, bildirən mücərrəd anlayışlı sözlər:

¹ Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). II c., B., 1980., s. 43.

* “Azərbaycan xəbərləri” sözü istisnadır (müq. et: ing. news – rus. новости).

xalçaçılıq, dulusçuluq, quşçuluq, pambıqçılıq, üzümçülük, arıçılıq, dəmirçilik, üzgüçülük, millətçilik və b.

4) sayılmayan maddələrin topluluq mənasında adları: *bal, ot, yun, qum, süd, un, şəkər, duz, neft, qaz, kürü, piy, oksigen, hidrogen, azot, uran* və b.

5) insanın hissləri, ruhi vəziyyəti, psixoloji durumu kimi mücərrəd anlayışları ifadə edən isimlər: *hirs, qəzəb, nifrət, hiddət, nəzakət, hörmət, hövsələ, qısqanclıq, nadinclik, düşmənçilik, peşmançılıq, simiclik, əliaçıqlıq* və b.

Digər dillərdən fərqli olaraq, türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində külli miqdarda qoşa sözlər vardır. “Qoşa sözlərdə konkret leksik məna ilə yanaşı, cəmlik anlayışı olduğundan, qoşa sözlərdə cəmlik **-lar / -lər** şəkilçisiz ifadə olunur. Məsələn: *ata-ana, çəngəl-bıçaq, qab-qacaq, tanış-biliş, dost-tanış, qohum-qardaş, əl-ayaq* və b.”¹.

Rus dilində ismin cəm halının formalarında ismin tək halına yad olan bir sıra qrammatik hadisələr üzə çıxır. Cəm halda sözlərin cins müxtəlifliyi pozulur (müq. et: *дутья “uşaq” – дети “uşaqlar”, мелёнок “dana” – мелята “danalar”, конь “at” – кони “atlar”, кость “sümük” – кости “sümlüklər”, девочка “qız” – девочки “qızlar”, село “kənd” – сёла “kəndlər, зеркало “güzgü” – зеркала “güzgülər”, город “şəhər” – города “şəhərlər”, ягнёнок “quzu” – ягнята “quzular”* və b.). Əslində, ismin cəm halının yönlük, təsirlik və yerlik hal formaları hallanmada eynidir, lakin *дверь “qarı”, лошадь “at”* kimi sözlərin birgəlik halı istisna təşkil edir (müq. et: *дверь “qarı” – дверью “qarı ilə”, лошадь “at” – лошадыо “at ilə”*). Bir çox söz qruplarının cins göstəricisi adlıq halın cəm formasında itir. Məsələn: kişi və orta cinsdə **-а, -ья** sonluqlu sözlər, **-ы, -и** sonluqlu kişi və qadın cinsinə aid sözlər, **-хо** və **-ца** sonluqlu orta və qadın cinsli sözlər, eləcə də orta cinsə aid olan və **-и** sonluqlu sözlər (*плечо-плечики, веко-веки, око-очки, ухо-ушки*) və s. Yiyəlik halın cəm formasında, əsasən, **-ов -ев** sonluqları kişi cinsindən olan sözlərə qoşulur. Lakin bəzən adlıq halda orta cinsdə olan **-ья** sonluqlu cəmdə olan isimlərə də qoşulur: *деревьев “ağacların”, платьев “paltarların*” və b., bundan başqa **-ики** sonluqlu: *плечиков “çiyinlərin”, колесиков “təkərlərin”*; eləcə də *облаков, озерков; -це* sonluqlu sözlərə: *зеркальцев*. Ədəbi dildə bu

¹ Будагова З. Основы грамматики современного азербайджанского языка (морфология). Б., 1987., с. 14.

sonluq (-ики) qətiyyən qadın cinsində olan sözlərə qoşulmur¹.

Rus dilində orta cinsə aid olan sözlərin özünəməxsus hallanma formaları yoxdur: belələri hallanmanın ya qadın cinsi sistemi ilə, ya da kişi cinsi sistemi ilə üst-üstə düşür.

Qadın cinsində olan isimlər hallandıqda yiyəlik halda iki növə bölünür: a) *жена* “*arvad – həyat yoldaşı*”, *свеча* “*şam*”, *шалунья* “*nadinc qız*” (müq. et: *скамья* “*kürsü*”, *бадья* “*badya, çəllək*” və b.) *кость* “*sümüük*”, *стень* “*çöl*”. Bu sözlərin cəm halını nəzərdən keçirək: *жена* – *жёны*, *свеча* – *свечи*, *шалунья* – *шалуньи*, *кость* – *кости*, *стень* – *стени*. İndi cəmdə olan formaları yiyəlik halda nəzərdən keçirək: *жен* “*həyat yoldaşlarının, arvadların*”, *шалуний* “*nadinc qızların*”, *свечей* “*şamların*”, *кость* – *кости*, *стень* – *стени* və s. Lakin bu növ qadın cinsinə aid sözlər bəzən kişi və orta cinsə aid olan isimlər kimi də hallanır. Məsələn: *камень* “*daş*” – *камни* “*daşlar*”, *камней* “*daşların*”; orta cinsdə olan iki söziün yiyəlik halı: *поле* “*düz, düzəngah*” – *поля* “*düzlər*”, *полей* – “*düzlərin*”, *море* “*dəniz*”, *морья* “*dənizlər*”, *морей* “*dənizlərin*”, lakin *жилище* “*yaşayış yeri*” – *жилища* “*yaşayış yerləri*”, *жилищ* “*yaşayış yerlərinin*”, *исследование* “*tədqiqat*” – *исследования* “*tədqiqatlar*”, *исследований* “*tədqiqatların*” və s.

Yuxarıdakı misallardan görüldüyü kimi, üç qrammatik cins olan (kişi, qadın, orta) rus dilində isimlərin cəm formaları və bu formaların hallanma formaları ağılaşmaz dərəcədə sistemsizlikdən ibarətdir.

Sadəcə, məlumdur ki, istər Azərbaycan, istərsə də rus dilində, eləcə də hal olan digər dillərdə (məsələn, macar dilində 14 hal vardır – R. Nağıyeva) hallar ingilis dilində, əsasən, sözlərlərlə ifadə olunur².

Müasir ingilis dilində ismin yalnız bir sözdəyişdirici morfemi ('s) vardır və bu morfem cümlədə sintaktik əlaqələri ifadə edir. Məhz bu səbəbdən də demək olar ki, müasir ingilis dilində cəmi iki hal vardır – ümumi hal (*Common Case*) və 's morfemi ilə əmələ gələn yiyəlik hal (*Genitive / Possessive Case*). Beləliklə, ingilis dilində ismin hal kateqoriyası iki kateqorial formalardan – ümumi halın əlamətsiz forması və yiyəlik halın əlaməti formasından ibarətdir.

Yiyəlik haldan (*Genitive / Possessive Case*) isfifadə bir sıra məhdudiyətlərlə səciyyələnir və bu məhdudiyətləri heç də həmişə dəqiq

¹ Виноградов В.В. Русский язык. М., “Русский язык”, 2011, 640 с., с. 148.

² Аксененко Б.Н. Предлоги английского языка. М., «Изд-во литературы на иностранных языках», 1962, 319 с., с. 165.

ifadə etmək olmur. Məsələn: *Bill's room is larger than Paul's* cümləsində *Paul's* forması *possessive adjective*-dir¹.

Deyilənlərdən savayı, yiyəlik hal formasında istifadə oluna bilən isimlərə nisbətdə müəyyən məhdudiyətlər mövcuddur: yiyəlik hal formasında yalnız aşağıda göstərilən iki növ isimlər işlədilə bilər:

a) canlı isimlər. İngilis dilinin qrammatikasında belələrinə cümlədə şəxs əvəzlilikləri **he** və **she**, bağlayıcı – sual əvəzliyi **who** ilə əvəz oluna bilən isimlər aid edilir. Məsələn: *boy, girl, man, woman, teacher, student, Bill, Paul, Mary, child, dog, cat, fox* və b. – *the boy's name; my teacher's car; Bill's sister; the dog's tail; fox's nest; woman's hat; student's name* və s.;

b) **zaman** və **məkan** vahidlərini ifadə edən isimlər: *year, month, day, today, yesterday, morning, mile, feet* və b. Bu cür sözlər cümlədə məsafə, müddət, ölçü və s. ifadə etdikdə yiyəlik halda işlədilə bilər. Məsələn, *a year's absence, a month's leave, the morning's paper, today's issues, a mile's distance* və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən məhdudiyətlər mütləq deyil, ehtimal səciyyəsi daşıyır, yəni bu növ isimlər digər isimlərə nisbətən, yiyəlik hal formasında da çox işlədilir və tam istisna təşkil etmir.

Dissertasiyanın «*Nəticə*» hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

1. N^1+N^2 tipli qoşulmalar bütün dillərdə eyni mövqedən çıxış etmir. Belə ki, ingilis və rus dillərində bu qoşulma mürəkkəb leksik vahid yaratdığı halda, Azərbaycan və alman dillərində əsasən sintaktik mövqedən çıxış edərək, söz birləşmələrini formalaşdırır. Bəzən hətta, interfikslərin iştirakı ilə müşayiət olunmasına baxmayaraq, yaratdığı söz-formalar mürəkkəb leksik bütöv və sintaktik vahid olan söz birləşmələri arasında ortaq mövqedə dayanır.

2. N^1+N^2 və A^1+A^2 tipli morfoloji qoşulma üsulu analitik dillərdə geniş yayılsa da, flektiv və iltisəqi dillərdə fərqli şəkildə təzahür edir. Məsələn, flektiv dil olan rus dilində bu üsul interfiksasiya və suffiksasiya ilə müşayiət olunduğu halda (morfoloji-sintaktik), iltisəqi dil olan Azərbaycan dilində suffiksasiya ilə müşayiət olunur və sintaktik üsul kimi söz birləşmələrinin formalaşmasında fəal iştirak edir.

3. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, inkorporativ birləşmələr və

¹ Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка. М.-Л., Изд. Инс-та языкознания АН СССР, 1960, 194 с., с. 82.

ya cümlələr ifadəyaradıcı ixtisarlardır (abreviaturalardır). İnkorporativ komplekslərdə abreviasiya daxili üzvlərdən birinin demorfologizasiyası hesabına reallaşır. İnkorporasiya ilə söz yaradıcılığında işlədilən ixtisarlardan arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, ikinci sözyaratma aktında, birinci isə ifadələrin yaranması zamanı reallaşır.

4. Suffiksasiya morfoloji üsulunun bir növü kimi əksər dünya dillərində söz yaradıcılığı səviyyəsində aparıcı mövqedə çıxış edir. Bir çox dillərdə suffiks dedikdə, morfemlər nəzərdə tutulursa, aparılan araşdırmalardan görüldüyü kimi, dünya dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində yarım-suffikslərdən də istifadə olunur ki, bu elementlər söz və şəkilçi arasında ortaq mövqedə dayanır. Deməli, yarım-suffikslərin varlığı və işləkliyi dilin hansı növə aid olmasından asılı deyil. Yarım-suffikslərə iltisacı, flektiv və analitik dillərdə rast gəlmək olur. Bu növ şəkilçilərin inkorporativ dillərdə mövcudluğunu iddia etmək doğru deyil.

5. Prefiksasiya hadisəsi zamanı prefiks, perfiksoid və yarım-prefiksasiya terminlər bir-birindən xüsusilə fərqləndirilməlidir. Belə ki, prefiks söz kökünün semantik tutumunda əsaslı şəkildə dəyişiklik edən morfem, prefiksoid müstəqil mənaya malik olan və morfemlə söz arasında keçid mövqedə dayanan hissəcikdir. Yarım-prefiksasiya prefiksasiyanın bir növü kimi isə kök sözün semantikasını cüzi dəyişikliyə uğradır. Aparılan müşahidələr göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə prefikslərin əksəriyyəti alınmadır və dillərdə onların iştirakı bilavasitə elm və texnikanın inkişafı və cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklərdən asılıdır.

6. İnterfiksli sözlər çox zaman predikativ mövqedə dayanır.

7. Reduplikasiyanın universal struktur və semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı hər bir dil üçün ayrılıqda səciyyəvi olan invariant xüsusiyyətləri və formaları da vardır. Apardığımız müşahidələrə görə reduplikasiyanın məhsuldar modelləri eyni morfoloji quruluşa malik dillərdə daha çox təsadüf edilir. Müxtəlif sistemli dillərdə isə bu və ya digər modellərin məhsuldarlığı dilin spesitik morfoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Yəni bir dil üçün məhsuldar olan model, digər bir dildə ya az məhsuldar olur, ya da bu dilin morfoloji quruluşu həmin modelin bu dildə tətbiqinə imkan yaratmır.

Aqqlütinativ dillərdə reduplikasiyanın özəyi kimi sözün kökü, bəzi hallarda isə affikslər çıxış edir, flektiv dillərdə affikslərin reduplikasiyası daha çox təsadüf edilir, sözdaxili təkrarlar isə leksemlərin qoşalaşması ilə şərtlənir.

8. Apofonasiya hadisəsi tarixən səciyyəvi olaraq fono-morfoloji üsul

kimi seqment və supraseqmentlərin fleksiyası hesabına reallaşır. Bu hadisəyə bu və ya digər şəkildə bir çox dünya dillərində, eləcə də bütün dil qruplarında təsadüf etmək olur. Apofonasiya söz yaradıcılığı üsulu kimi hətta bəzi dil kateqoriyalarının (məsələn, kəmiyyət, felin növ, zaman və şəkil kateqoriyalarının) ifadəçisi kimi çıxış edir.

9. İngilis dilində əsas anomaliyalar:

— ingilis dilində morfoloji səviyyədə əsas anomaliyalar: a) isimlərin cəm halının düzəlməsində, b) sözdüzəltmə və sözdəyişmədə, c) fellərin növ və zaman sistemində, ç) hal kateqoriyasında müşahidə olunur;

— ingilis dilində yiyəlik hal (Possessive Case) bir sıra məhdudiyətlərlə səciyyələnir. Bu məhdudiyətlər mütləq deyil, ehtimal mahiyyəti daşıyır.

10. Rus dilində əsas anomaliyalar:

— müasir rus dilində bir tərəfdən isimlər arasında, digər tərəfdən də isimlərlə sifətlər, isimlərlə saylar, eləcə də isimlərlə əvəzliliklər arasında qrammatik münasibətlər ziddiyyətlərlə səciyyələnir. Bəzən ismin cəm hali ismin tək halından ayrılır və tamam başqa söz ilə ifadə olunur;

— ismin tək və cəm halının formaları arasında paralellik yoxdur: ismin cəm halının formalarında tək hala xas olmayan bir sıra qrammatik hadisələr yer tapır. Cəm hal üçün müxtəlif növ hallanmaların hibridləşməsi baş vermiş, sözlər arasında cins fərqi yoxa çıxmışdır;

— rus dilində ismin cins kateqoriyasında çoxlu sayda dolaşıqlar və anlaşılmaqlar var. Daha doğrusu, eyni əşya dairəsinə aid olan predmetlərin fərqli cinslərə aid edilməsi, hallanmayan alınma sözlərin də fərqli cinslərə ayrılmasında heç bir qanunauyğunluq yoxdur: rütbə, vəzifə, məşğuliyyət, peşə, sənət bildirən bir sıra sözlər hətta qadına aid olduqda belə, kişi cinsində işlədilir.

— rus dilində hal kateqoriyası da systemsizliyi ilə fərqlənir. Misal bir halın genetik cəhətdən bir neçə qrammatik variantı olur, yaxud bir halın müəyyən funksiyaları başqa halların sistemi ilə üst-üstə düşür, xüsusiləşir və başqa qrammatik kateqoriyalara meyilli olur. Rus dilində yalnız yönük halın istifadəsi aydın semantik sistem təşkil edir.

11. Azərbaycan dilində əsas anomaliyalar:

— Azərbaycan dilinin məlum tarixi boyu onun qrammatik quruluşunda cüzi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər, əsasən, fonetik, leksik səviyyələrə aiddir və minillik tarix üçün normaldır;

— iltisqi quruluşu olan türk dilləri, o cümlədən də Azərbaycan dili söz kökünün dəyişməməsi, quruluşunun sistemliliyi, qrammatik qanunların

və qaydaların sabitliyi ilə seçilir; Azərbaycan dilində cüzi istisnalara əsasən fonetik səviyyədə təsadüf edilir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr nəşr olunmuşdur:

1.Контрастивная типология неродственных языков. Материалы Международной научной конференции. Межкультурный диалог; s. 205-206

2. Лингвистические, педагогические и литературные измерения. Баку, АГУ, 2010. s.205-206

3. Фонетико-орфографические особенности Азербайджанского языка. Актуальные вопросы современной науки. Материалы Международной научно-практической конференции. Moskva, 2011. s.415-421

3. Müxtəllifsistemli dillərdə reduplikasiya. Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal, Bakı, BDU, 2012. s.32-36

4.Morfoloji qoşulma morfoloji üsulun xüsusi bir növü kimi. Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, “Elm və təhsil”, Bakı-2012, s.162-168

5. Müxtəllifsistemli dillərdə morfoloji qoşulma üsulu və onun növləri. Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal, Bakı, ADU, 2013. s.108-116.

6. Арофонasiya. Filologiya məsələri, № 4, “ Elm və təhsil”, Bakı-2013, s.69-74.

7.Статус интерфиксации в разносистемных языках. ВЕСТНИК Ленинградского государственного университета имени А.С.Пушкина. Научный журнал № 1.Том 1.Филология, Санкт-Петербург, 2014, s.104-110.

8. Müxtəllifsistemli dillərdə inkorporasiya hadisəsi. Filologiya məsələləri, “ Elm və təhsil”, № 11, Bakı, 2016, səh. 395-399.

РАМИЛЯ МИСИРХАН КЫЗЫ НАСИРОВА

Типология морфологических способов в разносистемных языках.

РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертация посвящена типологическому исследованию морфологических способов в таких разносистемных языках, как Азербайджанский, английский и русский. Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы.

Во введении обосновываются выбор темы, объект и предмет исследования, его актуальность, научная новизна, теоритическая и практическая значимость, формулируются цель и задачи, основные положения, выносимые на защиту. Здесь же определяются методы исследования, а также излагаются сведения о апробации.

В первой главе "Исследование морфологических способов в разносистемных языках" рассматриваются основные направления в изучении морфологических способов в сравниваемых языках. В ней также сопоставляются типы морфологических сочетаний, пути инкорпорации, аффиксации, редупликации, апофонии, конверсии.

Во второй главе "Некоторые аномалии на морфологическом уровне азербайджанского, английского и русского языков" проводится сопоставительный анализ факторов связанных с морфологическими аномалиями, категориями числа, рода и падежа, также словообразования, полисемии, аспектно-временной системы глагола.

В заключении дается обобщение результатов проведенного исследования и в конце диссертации представлен список использованной научной литературы, в том числе словари в сопоставляемых языках.

Typology of Morphological ways in languages of different systems.

SUMMARY

The present dissertation deals with the typological analysis of morphological ways in such different languages as Azerbaijani, English and Russian. The research consists of an introduction, two chapters, conclusion and the list of used literature.

The introduction substantiates the choice and urgency of theme, determines the aim and tasks, its object and subject – matter, theoretical and practical significance its research methods and specifies the structure of the dissertation.

Chapter One entitled “Investigation of morphological ways in languages of different systems” introduces the analysis of viewpoints of linguistic trends in studying morphological ways of compared languages. The types of morphological combinations, ways of incorporation, affixation, reduplication, apophony, conversion.

Chapter 2 – “Some anomalies on the morphological level of Azerbaijani, English and Russian languages” represents the comparative analysis of factors linked with the morphological peculiarities, categories of number, gender and case as well as word – formation, polysemy, aspect and tense systems of the verb.

All specific properties of the analysed morphological ways are studied by the contrastive method applied in modern linguistics.

In conclusion the author summarizes the basic results of the research.

The list of used scientific reference, including dictionaries of compared languages are also presented at the end of the dissertation.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. И. НАСИМИ

На правах рукописи

РАМИЛЯ МИСИРХАН кызы НАСИРОВА

**ТИПОЛОГИЯ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ СПОСОБОВ В
РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ**

5704.01– Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора филологии

БАКУ-2017